

3. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: *Закон України* від 26.01.2022 № 2010-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>

Циганов Віктор Васильович,
провідний науковий співробітник
відділу організації наукової діяльності
та захисту прав інтелектуальної
власності Національної академії
внутрішніх справ, кандидат
філософських наук, доцент;

Корольчук Віктор Володимирович,
т.в.о. начальника відділу організації
наукової діяльності та захисту прав
інтелектуальної власності Національної
академії внутрішніх справ, кандидат
юридичних наук, старший науковий
співробітник

ПОЛОН ЯК ФЕНОМЕН ЛЮДСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Щонайменше 11 тисяч років людство періодично воює. Війна є постійною супутницею людської історії. До 95 % усіх відомих нам товариств вдавалися до неї для вирішення зовнішніх чи внутрішніх конфліктів. За підрахунками вчених, протягом останніх п'ятдесят шість століть сталося майже 14 500 воєн, у яких загинуло понад 3,5 млрд. землян. І скільки є війни, стільки існує і полон. Якщо загибель на полі бою зрештою однакова для будь-якої епохи, то полон тоді й полон зараз – це зовсім різні речі. Участь бранців перших міжплементних конфліктів була незavidною.

Первісні люди не бачили ніякого сенсу щадити ворогів, і тим більше забезпечувати їм умови для виживання. Так що чоловіків, які зазвичай вижили в результаті сутички між племенами, добивали переможці. А найчастіше знищували взагалі все плем'я прогнали, за винятком здатних до народження дітей.

Відомі і випадки ритуального канібалізму по відношенню до військовополонених. Саме тому збройні конфлікти тих часів були такими запеклими: якщо вже розраховувати на милість переможця не доводилося, залишалося битися до останньої краплі крові.

Ця тенденція зберігалася до переходу від мисливсько-збирального устрою до землеробства. Але з настанням неолітичної революції ставлення до військовополонених змінилося. Тепер вони були не марним тягарем, а цінним ресурсом: їх можна було використовувати як рабів. Щоправда, чіткого поділу між військовополоненими та звичайними бранцями тоді не існувало: захоплені мирні жителі держави противника та захоплені солдати прирівнювалися до власності переможця та були однаково безправні.

Винятком були захоплені представники еліт: аристократії та вищого керівництва. Такі бранці цінувалися набагато вище, бо за них можна було отримати щедрий викуп. Або домовитися про більш вигідні умови післявоєнних угод.

Але іноді бранців, навіть знатних, показово вбивали: просто для демонстрації сили та залякування противника. Особливою жорстокістю по відношенню до військовополонених та мирного населення відрізнялася Ассирійська імперія (14–7 століття до н.е.). У ній із голів убитих супротивників складали криваві піраміди, а зняту з живих ворогів шкіру вивішували на стінах ассирійської столиці. Полонених представників знаті змушували шліфувати кістки своїх предків на знак повного підпорядкування Ассирії, відмови від свого минулого та прагнення боротьби.

За часів Середньовіччя ставлення до військовополонених не надто пом'якшилося. Так, імператор Візантії Василь II в 1014 наказав засліпити і відправити назад до Болгарії 15 000 болгарських воїнів, захоплених у битві при Біласіці. Болгар поділили на колони по 100 осіб, 99 з яких було засліплено повністю, а кожному сотому залишили одне око – щоб бачити дорогу. За переказами, побачивши засліпленими своїх воїнів, цар Болгарії Самуїл II помер від серцевого нападу.

У цілому нині, до 17 століття ніякої універсальної практики поводження з військовополоненими був. Перший приклад міжнародних домовленостей щодо участі військовополонених – Вестфальська угода 1648 року, укладена за підсумками Тридцятирічної війни. У ньому говорилося, що всі військовополонені мають бути відпущені без викупу.

З цього моменту правила ведення війн та поводження з військовополоненими починають уніфікуватися.

Все частіше практикується обмін військовополоненими, покращуються умови їхнього утримання. За три наступні століття складається система міжнародного гуманітарного права.

Сьогодні основа цієї системи – «право Женеви» та «право Гааги». Чотири Женевські конвенції (1864–1949 рр.), доповнені трьома протоколами 1977 та 2005 років, та дві Гаазькі конвенції (1899–1907 рр.) декларують основні засади ведення воєн.

Згідно з ними, утримання в полоні має переслідувати лише одну мету – не допустити участі полонених у бойових діях. Вбивство чи заподіяння шкоди беззахисним людям суперечить військовій традиції.

На жаль, на практиці ці угоди нерідко ігноруються або дотримуються вибірково. Наочний приклад – той факт, що у Першу світову війну становище військовополонених на європейському театрі бойових дій було кращим, ніж у Другу. Під час Першої світової всі учасники конфлікту зобов'язалися дотримуватися правил справедливого поводження з військовополоненими, і загалом ті мали набагато вищий рівень виживання, ніж учасники бойових дій.

Можливо, саме тому у полон у роки Першої світової здавалися масово. Так, від 100 до 120 тисяч австрійських військовослужбовців здалися російській армії під час Першої Галицької битви 1914 року. У німецькому полоні після битви при Танненберзі опинилися до 90 тисяч російських солдатів та офіцерів. Загалом за час війни здалися близько 8 мільйонів бійців. Найнебезпечнішим для солдата був момент безпосередньо полону.

Після потрапляння до табору для військовополонених умови покращувалися. Багато в чому завдяки зусиллям Червоного Хреста та інспекціям нейтральних країн. Праця бранців використовувалася переважно у сільському господарстві та при шахтах, іноді на виробництві. Робочий день тривав у середньому 10 годин, за низьку продуктивність відповідальності практично не було: карали лише за саботаж чи відмову працювати.

Отже, військовополонені не поспішали виконувати норму і просто відбували робочий годинник.

Усього під час Першої світової Німецька імперія містила до 2,5 мільйонів, Російська імперія – 2,9 мільйонів, Великобританія та Франція – близько 720 тисяч полонених. Смертність серед них була порівняно низькою: так, у німецьких таборах загинуло, за різними оцінками, від 5 до 7 %.

У Російській імперії, щоправда, справи були набагато гірші – в основному через внутрішню ситуацію в країні. Там полонені страждали з голоду, рідко отримували належну

медичну допомогу, робота Червоного Хреста була майже неможлива. Через війну близько 20–25 % військовополонених біля Росії не пережили ув'язнення. Найвищим показником смертності був у сибірських таборах, де з 500 тисяч полонених загинуло майже 375 тисяч.

Зовсім іншою була ситуація під час Другої Світової війни. Найбільше полонених тоді захопила Німеччина: через її систему таборів для військовополонених пройшли понад 7 мільйонів людей. З них близько 5 мільйонів – радянські полонені, близько 2 мільйонів – французькі.

І якщо щодо полонених західних країн застосовувалися положення Женевської конвенції, то поводження зі полоненими зі Східної Європи та Радянського Союзу було незрівнянно гірше: вони утримувалися в жахливих умовах і піддавалися систематичному знищенню.

Формально Німеччина пояснювала це тим, що СРСР не ратифікував Гаазьку конвенцію (ноту Народного комісара закордонних справ СРСР від 27 квітня 1942 про приєднання до Гаазької конвенції Німеччина проігнорувала). Але справжніми причинами терору були ідеї про расову перевагу (слов'яни, згідно з цією теорією, вважалися людьми третього ґатунку) – і проголошена Гітлером боротьба з комунізмом.

У той час як полонені із західних країн практично не примушувалися до робіт, забезпечувалися всім необхідним та отримували допомогу Червоного Хреста, полонені з СРСР експлуатувалися у нелюдських умовах.

Їм не надавали медичної допомоги, обмежували харчування, примусово відправляли на найважчі та найнебезпечніші роботи. У результаті з 1941 по 1945 рр. у німецькому полоні загинуло від 2,5 до 3,5 мільйонів радянських полонених, тобто, за різними оцінками, від 50 до 60%. Для порівняння, смертність серед американських та британських полонених не перевищила 5 %.

Рішенням Нюрнберзького трибуналу ставлення до військовополонених СРСР у Німеччині було визнано військовим злочином.

Втім, умови утримання військовополонених країн Осі в СРСР теж не відрізнялися гуманністю. Праця військовополонених масово використовувалася на відновлення зруйнованої інфраструктури. Умови праці були дуже важкими. За офіційними даними, з більш ніж 3 мільйонів людей у радянському полоні

загинуло 360–380 тисяч, ще понад мільйон досі вважаються зниклими безвісти.

Радянські військові у німецькому полоні, 1942. Фото: Bundesarchiv / CC BY-SA 3.0 de

Сумарно смертність у радянських трудових таборах оцінюється приблизно 35%. Точнішу цифру назвати важко: система обліку військовополонених була погано налагоджена. Далася взнаки й протяжність полону в часі: останні з німецьких військовополонених повернулися додому лише 1952 року. Для порівняння, смертність німецьких солдатів у полоні країн-союзників становила від 0,03 до 2,7 %.

Після Другої світової війни становище військовополонених загалом поступово начебто покращується. Їм допомагають і міжнародне право, і зростання цінності людського життя, і нові канали розповсюдження інформації – приховати відомості про військові злочини наразі важче.

Але повністю викоринити порочну практику знущань над противником, що здався, не виходить навіть у 21 столітті, прикладом чого служать дії російських інтервентів.

Шармар Ольга Михайлівна,
доцент кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

Збройна агресія РФ проти України, черговий етап якої розпочався 24 лютого 2022 р., поставила на порядок денний приведення у відповідність до реалій воєнного стану низку проблем, зокрема і тих, які стосуються національного законодавства в частині тлумачення статусу військовополонених та особливостей кримінальної відповідальності цих осіб.

Перш ніж перейти до розгляду питання поняття військовополоненого та його статусу, необхідно зазначити, що події Першої світової війни сформували необхідність розробки норм, які б регулювали стан військового полону. Це зумовило прийняття 27 липня 1929 р. Конвенції про поліпшення долі поранених та хворих у регулярних арміях та Конвенції про поводження з військовополоненими. Ці документи стали частиною Женевської конвенції – міжнародного договору, який